

Ösvény a dzsungelben¹

Az etnográfia egyik sajátossága, hogy viszonylag gyorsan integrál minden olyan technológiai újítást, mely könnyebbé és hatékonyabbá teszi a tereptapasztalat komplexitásának megragadását, értelmezését és továbbadását.² Így volt ez a fotográfiával és a filmmel, a számítógépes adatelemzési módszerekkel, vagy a multimédiával, hipertextualitással és a különböző interaktív hálózati technológiákkal. E folyamatoknak is köszönhetően napjainkra az etnográfiaiban külön módszertana van úgy a média, mint pl. a kibertér kutatásának. E módszertanok mögött sokszor eltérő színvonalú és kidolgozottságú elméletek állnak, hiszen amíg a kiberetnográfia³ méreteiben és minőségében is jelentősebb szakirodalommal rendelkezik, addig a hipertextualitás etnográfiai alkalmazásával kapcsolatban alig találunk irodalmat, s ami van, azt is inkább afféle „tutorial”-nak lehetne nevezni, mint elméletnek. Ennél is nagyobb hiány mutatkozik olyan szövegekben, melyek valamilyen módon megpróbálják értelmezni, közös horizont alá rendezni ezeket a módszereket és elméleteket, vagy egyáltalán: ennek a lehetőségét megpróbálják felvetni. Tanulmányomban egy ilyen kísérletre vállalkozom, vagyis bizonyos elméletek és módszertanok alakulásának, egymásra vonatkozásának egy lehetséges olvasatát próbálom megfogalmazni.

Mint Clifford Geertz írja: „az intenzív terepmunka öröksége határozza meg a kutatás antropológiai jellegét” (Clifford 2002 [1997]: 3; a problémához átfogóan lásd: Geertz 1995 [1995]; Gupta és Ferguson 1997; Kézdi Nagy 2000–2001; Marcus és Fischer 2003 [1996]; Niedermüller 2004, 2005; Vörös és Frida 2006; Kapitány és Kapitány 2008; Mészáros 2010). Ebből nem csupán az következik, hogy a terep és a terepen való jelenlét sajátos módja a kulturális antropológia megkülönböztető jellegzetessége, hanem az is, hogy a jelenlét saját

1 A tanulmány a PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció Doktori Programján „Hová lett a református öntudat” címmel 2013-ban megvédett doktori disszertációmban felvetett módszertani és elméleti problémák továbbgondolása. A szöveg részben az értekezés egyes fejezeteire épül.

2 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

3 A *cyber-ethnography* és általában a kiber-társadalomtudományok elnevezéseinek még nincsen a magyar nyelven hivatalos és egységes átírása. Míután az etnográfát is ebben a formában használjuk, és a „cyber” előtaggal képzett szavak a számítástechnikai irodalomban magyarul sokszor „kiber” előtaggal képződnek, tanulmányomban e problémás szóösszetételek esetében én is ezt a változatot használom.

tosságának megélése, az erre való reflexió visszahat a terep koncepciójára, s ezen keresztül az antropológia elméletére. A mai terep- és terepmunka-fogalmunk kiindulási pontjaként szolgáló, Malinowski nevéhez kötődő paradigmában terep az a saját kultúrájától messze található hely, ahol a kutató huzamos ideig együtt él az idegenekkel, s ezt az együttélést egyfelől az idegen kultúrában való részvétel, másfelől az idegen kultúra megfigyelése, pontosabban e kettő tevékenység vagy minőség heurisztikus összekötése, a résztvevő megfigyelés jellemzi. Ez a paradigma az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül, mondhatni felbomlott: „Malinowski elméleti apparátusa, az egykor büszke torony ma nagy részben romokban hever” (Geertz 2001 [1973]: 399). Megváltoztak a tudományos elméletek, megváltoztak a terepmunka feltételei, lehetőségei, megváltozott az a társadalmi kontextus, melyben az antropológia megszólal, megváltoztak a tudomány intézményes keretei, s megváltoztak – a maguk klasszikus értelmében gyakorlatilag szinte eltűntek – a „bennszülöttek” is. Ennek összefüggésében a terep meghatározása is változásokon ment keresztül. Az 1980-as évektől az antropológusok jelentős számban „hazatértek”, azaz: egyre többször olyan társadalmakban kutattak,

amelyeket társadalmi és politikai szubjektumként ismernek, amelyben benne élnek [...] mint a modern társadalom „bennszülöttjei”, mint a modern társadalomban éléshez szükséges tudás birtokosai. [...] a modern társadalmakat kutató antropológusok a mindennapi életnek azokat a konstrukciós szabályait, illetve azt a mindennapi tudást (*common sense understanding*) igyekeznek leírni, amelyeket társadalmi és politikai szubjektumként maguk is alakítanak [...]. Az antropológusnak, mint társadalmi, politikai szubjektumnak a társadalomra vonatkozó kulturális tudása szükségszerűen beépül abba a szisztematikus és analitikus antropológiai tudásba, amelyet kutatóként, tudósként a társadalomról termel (Niedermüller 2005: 8).

Niedermüller itt többek között olyan kutatásokról ír, melyekben a kutató a modern társadalmi beágyazottságra nézve van „otthon”, ám etnikailag, „nemzeti értelemben” nem bennszülött. Ezekben a kutatásokban is benne van a terepet konstruáló elmozdulás mozzanata, ez azonban egyre kevésbé ragadható meg a térbeliség territoriális értelmezése, s kivált nem annak mértéke mentén. Ismét Niedermüller összefoglalását idézve, az antropológia

szakított a kultúra territoriális felfogásával, azaz azzal az elméleti szemlélettel, amely [alapján] közvetlen megfelelést tételez[nek] fel valamely hely vagy territórium, az ott élő csoport és annak kultúrája között. Ehelyett sokkal inkább a kulturális jelentések transzlokális és transznacionális termelésére és szétosztására, valamint a globális jelentések lokális beágyazottságára és modifikációira irányította a figyelmet, mégpedig elsősorban abban a történeti, politikai és társadalomelméleti kontextusban, amelyben a második modernitással, a reflexív modernizációval, illetve általában a „poszt-társadalmakkal” kapcsolatos viták zajlanak (Niedermüller 2005: 9).

A kultúra territoriális felfogásának ilyen jellegű megkérdőjelezése az európai etnológiában, illetve néprajztudományban már legalább az 1960-as évektől kezdve jelen volt. Az eredetileg folkloristaként számon tartott Hermann Bausinger 1961-ben megjelent *Volkskultur in der technischen Welt* című vitairatnak szánt művében fejti ki a „hely egységéről” kialakított, a „falura jellemző stílusjegy”, vagyis a közösséget összefogó kulturális minták meghatározásával kapcsolatos, fenomenológiai megalapozottságú – és a színpadi dramaturgiától kölcsönözött – koncepcióját.

Miközben az „egységes falu” kifejezés – írja Bausinger – öntudatlanul is az egyetértés asszociációját kelti, s így közel áll a minden részében összehangolt, zárt organizmus elképzeléséhez, a

„hely egysége” megjelölés csupán a történet terét jelöli ki. Ez a történet nagyon különböző karaktereket, nagyon különböző cselekvéseket, a cselekvések nagyon különböző motivációit fogja át; beleértve a konfliktusokat és feszültségeket is: csak így keletkezik a színpadon valódi dráma. Ám az összetartozó, egymásra vonatkoztatott történet és a hely egysége csak az egyik dramaturgiai út, melyen keresztül létrehozhatjuk az összetartozás tiszta horizontjait. Így – szándékaink szerint – valamely hely egysége a valóságban nem egy, a helyet egységesen átható etikai elv mentén jön létre, hanem olyan horizontokon keresztül, amelyek a történés együvé tartozását és az értelmezési lehetőségeket lehatárolják. Ami ezen a horizonton túl van, egyáltalán nem kerül be a látóterbe (Bausinger 1995 [1961]: 55).

Bausinger a későbbiekben részletesen elemzi azt, hogy elsősorban a kommunikáció különböző technikái – beleértve úgy a szellemi, mint az anyagi javak terjedését (lásd Briggs és Burke 2004: 28) – hogyan erodálták ezeket a határokat, hogyan tették egyre bizonytalanabbá ezeket a horizontokat. Ugyanakkor – elsősorban a nyelvhasználaton keresztül – azt is elemzi, hogy minden erőző ellenére, jóllehet földrajzi határokként ezek általában nem azonosíthatók, a horizontok léteznek, s különösen akkor válnak kitapinthatóvá, ha valaki kívülről, idegenként lép be az általuk definiált értelmező kontextusba (Bausinger 1995 [1961]: 59).

Nagyon hasonlóan ír a kulturális jelentések termelésének és a jelentésközösségek horizontjainak definiálását meghatározó kommunikatív aktusok szerepéről Arjun Appadurai a lokalitás teremtéséről szóló elméletében. Az appadurai lokalitásfogalom a kultúra egy sajátos kommunikatív vagy diszkurzív megközelítését teszi lehetővé. Számára „a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent (...), melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiai és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre” (Appadurai 2001 [1996]: 3). Az interaktivitás technikai segítségével aktualizálják, érvényesítik és adják tovább a lokális szubjektumok – a rokonság, a szomszédok, a barátok és az ellenségek meghatározott közösségéhez tartozó, vagyis a lokalitás mint interakció folyamataiban részt vevő szereplők – a hagyományt, s ezekben a folyamatokban reprodukálják magát a lokalitást. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet töltenek be az identitás szimbólumai, azon helyek és tárgyak, melyeket a lokalitás már „magáévá tett”, amelyekben végső soron „elnyeri anyagi mivoltát” (Appadurai 2001 [1996]: 5), s amelyeket más elméleti keretek között az emlékezet helyeinek nevezünk (Nora 2003 [1984]). Appadurai felveti azt is, hogy azok a társadalmi jelenségek, melyeket az antropológusok tanulmányoznak – kivált a(z átmeneti) rítusok –, értelmezhetők a lokalitás felmutatásának és újrateremtésének aktusaként is. Erre a későbbiekben vissza is térünk.

Appadurai a lokalitás mellé helyezi a szomszédság fogalmát, amivel azokra a ténylegesen létező társadalmi formákra utal, „amelyekben a lokalitás mint dimenzió vagy érték, változatos módon nyilvánul meg. A szomszédságok ebben az értelemben olyan megragadható közösségek, amelyeket realitásuk – legyen az térbeli vagy virtuális – és a társadalmi reprodukcióra való képességük jellemez” (Appadurai 2001 [1996]: 3–4). A szomszédság és a lokalitás közötti kapcsolatot a helyi tudás jelenti, ami annak ismerete, hogy

miként kell megbízható lokális szubjektumokat, valamint olyan lokális szomszédságokat létrehozni, amelyekben ezek a szubjektumok felismerhetők és szervezhetők lesznek. Ebben az értelemben helyi tudásnak nem azt tekintjük, ami alapvetően ellentétben áll egyéb tudásokkal – és (nem lokális nézőpontból) a megfigyelő kevésbé lokalizáltnak tart –, hanem amit a helyi teleológia és ethosz annak tekint (Appadurai 2001 [1996]: 6).

A szomszédság Appadurai értelmezésében alapvetően kontextusként funkcionál a lokalitás számára, ám ahhoz, hogy meghatározható legyen, maga is kontextusokat igényel – sőt a lokális szubjektumokon keresztül teremt. A lokális szubjektumok ugyanis, miközben „a termelés, a reprezentáció és a reprodukció társadalmi tevékenységeivel foglalatostkodnak (például a kultúra munkájában), általában akaratlanul is olyan kontextusok létrehozásához járulnak hozzá, amelyek túlléphetik a szomszédság létező, anyagi és konceptuális határait” (Appadurai 2001 [1996]: 11). A szomszédságok mindig valamivel szemben jelölődnek ki – mint az irtás az erdővel szemben –, s értelmezésükhöz szükség van erre a szemben álló másik entitásra is. Ez a „kontextuselmélet” lényegében „annak az elmélete, hogy miből, mivel szemben, minek a dacára és mivel kapcsolatban teremtődik meg a szomszédság” (Appadurai 2001 [1996]: 10). A szomszédságok és a kontextusok azonban dinamikus karakterrel bírnak, vagyis az, ami először kontextusként jött létre vagy interpretálódott, a lokális szubjektumok ténykedéseinek köszönhetően könnyen válhat a szomszédság kiterjesztésévé.

A terep lokalitásként, illetve szomszédságok egymást kölcsönösen meghatározó kontextusaként történő meghatározása azonban kihat a kutató saját társadalmának, az „otthon”-nak a meghatározására, illetve a kettő közötti kapcsolatra is. Ebben az összefüggésben az otthon ugyanis szintén nem territoriális értelemben vehető, hanem úgy, mint az én – kutatói – lokalitásom. Egy olyan sajátos szociokulturális helyzet, „amelyben a kulturális közelség és távolság, az idegenség mindig csak adott és konkrét helyzetek kontextusában bír értelemmel, azaz szituatív jellegű, hiszen mindig meghatározott és konkrét helyzetekben konstituálódik” (Niedermüller 2004: 15). Így azután az antropológus számára a feladat nem csupán az idegen, a másik kultúra/kulturális sajátosságainak leírása, hanem ennek a kultúrkonstitutív szituációnak az elemzése, értelmezése. Annak megragadása, hogy mitől érzi magát valaki otthon vagy idegennek. Másképp fogalmazva: hogyan, milyen feltételek mentén jönnek létre az „otthonságként” és idegenségként azonosított helyzetek – s nem utolsósorban hogyan reprezentálja az illető adott helyzetekben ezeket az állapotokat.

Mindez akkor válik igazán fontossá, ha továbbhaladunk a Niedermüller által bemutatott folyamat újabb állomásai, pontosabban elágazásai felé. A Bausinger, illetve Appadurai által megfogalmazott koncepciók alapján jól megragadhatóvá válik azoknak a jelentéstermelő közösségeknek a „hol”-léte, melyek felé az antropológusok egy része „el”-indult, illetve közösségi szinten megragadhatóvá válnak az imént említett kultúrkonstitutív szituációk is.

A posztmodern antropológia terepfelfogására döntő hatást gyakorolt az úgynevezett *multi-sited ethnography* elméletének megjelenése. Megalapozójaként jelenleg Georg E. Marcus tartja számon a tudománytörténet (a módszer áttekintéséhez lásd Falzon 2009), ám a gyakorlat ebben az esetben is megelőzte az átfogó elméleti koncepció és módszertan megjelenését (lásd Hannerz 2003). Marcus már 1986-ban, a nagy hatású *Writing Culture* című kötetben közölt tanulmányában (Marcus 1986) foglalkozott az etnográfia azon problémáival, melyekkel összefüggésben alig tíz esztendővel később megírta a módszer alapszövegeként számon tartott dolgozatát (Marcus 1995), melyben azt egy egyre terebélyesedő etnográfiai gyakorlat tanulságaként nevezi meg. Marcus alapproblémáját az a kérdés jelenti, hogy miképpen tud lépést tartani az etnográfia a „kis léptékű társadalmi keretekből” kilépő tárgyával, illetve hogyan tud módszertanilag alkalmazkodni azokhoz az egyre szélesedő – és egyre inkább elmosódó – globális horizontokhoz, melyek felé vizsgálatának tárgyai elindulnak. Vagyis hogyan marad alkalmas az etnográfia sajátos tárgyainak vizsgálatára úgy, hogy tárgyát egyre inkább olyan – globalizációs – kontextusokban, kapcsolathálózatokban kell

elhelyeznie, illetve definiálnia, melyek belátására módszertanilag kvázi vak? Marcus egyszerűnek tetsző válasza erre a kérdésre az, hogy az etnográfia/etnográfus kövesse a tárgyát, s a tárgy ki fogja jelölni, körül fogja írni a kutatás terepét (Marcus 1995: 108)! E körülírás mi-benlétét tanulmányában személyek, tárgyak, metaforák, tervek, történetek, allegóriák, élet-utak, biográfiák és konfliktusok követésének összefüggésben tárgyalja. Talán ez az a pont, ahol a legtöbb félreértés támadt Marcus felvetése körül – úgy követői, mint kritikusai részéről. Marcus ugyanis ezt a követést, mint technikát egy nagyon körültekintően, logikusan eltervezett „konstruktivista”⁴ eljárásnak tekinti. Nyilvánvalóan a követésnek vannak előre kiszámíthatatlan lépései. Ha a kutató egy utazó kereskedőkből, vagy menekülőkből, bevándorlókból, nomádokból – s ezek a *multi-sited ethnography* módszerére alapozott kutatások kitüntetett tárgyai – álló közösséget követ, minden bizonnyal olyan utakra is tévedhet velük, melyekről kiderül, hogy a kutatás szempontjából kitérők vagy tévutak, ám a kutatónak ezeken is jelen kell lennie. Sőt egy probléma, konfliktus követése esetén előfordulhat, hogy a kutató ott találkozik az illető konfliktussal, ahol nem is gondolta. Ez azonban nem fordítható meg. A *multi-sited ethnography* nem *ad hoc* tapasztalatok utólagos összefűzéséről, konferenciaturizmusról, „ha már itt vagyunk, akkor...” típusú megoldások megideologizálásáról szól. A kutatás tervezése megköveteli, hogy a kutatónak – éppen úgy, mintha állomásozó terepmunkára menne – legyen egy átfogó képe arról, amit kutat. A különböző terek kiválasztásának a kutatás egészére jellemző logikus rendbe kell illeszkednie, s ezt a logikát alapvetően a kutatott probléma határozza meg.

Azt, hogy a követés tulajdonképpen mit is jelent, szemléletesen írja le Marcus a szövegnek a tárgyak, áruk követéséről szóló részében. Ez a pár mondat számomra azért is nagyon fontos, mert itt egyértelműen utal arra a szoros kapcsolatra, ami a *multi-sited ethnography* és Appadurainak a tárgyak értéktulajdonító kontextusok, „értékrezsimek” közti vándorlásáról szóló elmélete között van. Az értékrezsimek Appadurainál a tárgyak használatba vétele és a használatból való ki-, illetve más használatokba történő átkerülése közötti időszakban a használatot, a tárgy „értékét” meghatározó kontextusokat jelöli. Tipikusan ilyen kontextus lehet például egy lokalitás, ami meghatározza, hogy mikor és milyen körülmények közt válhat egy dolog áruvá.

Az árukat – írja Appadurai – fogjuk fel meghatározott helyzetben lévő dolgokként, amely helyzet a dolgok széles körét jellemezheti társadalmi életük különböző pontjain. Ez azt jelenti, hogy minden dologban az áruvá válás lehetőségét keressük ahelyett, hogy sikertelenül kutatnánk az áruk és mindenfajta más dolog közti mágikus különbséget. Ez azt is jelenti, hogy elszakadunk az áru marxi, termelés-központú képzetétől, és a teljes életpályára összpontosítunk az előállításától a cserén/elosztáson át a fogyasztásig. De hogyan határozzuk meg az áruhelyzetet (*commodity situation*)? Azt ajánlom, hogy tekintsük áruhelyzetnek bármely dolog társadalmi életében azt a helyzetet, amelyben társadalmilag lényeges jellemzője a másik dologra történő (múltbeli, jelenbeli vagy jövőbeli) elcserélhetősége. Az így definiált áruhelyzet az alábbiak szerint tovább bontható: (1) egy dolog társadalmi életének áruházi fázisára (*commodity phase*); (2) egy dolog árujelöltségére (*commodity candidacy*); és (3) az áruösszefüggésre (*commodity context*), melybe egy dolog kerülhet. Az „áruházi” mindhárom aspektusa további magyarázatra szorul (Appadurai 2008 [1994]: 69).

4 Sajátos, ahogy a több terepből összeálló Terep megtervezésének metaforájaként az orosz konstruktivizmust, kivált Dziga Vertov *Ember a felvevőgéppel* című filmjét használja fel. Vertov filmje szerinte eklatáns példája a jól tervezett több terepű etnográfának (Marcus 1995: 105–106).

Ettől azonban, miután nem tartozik szorosan a tárgyhoz, most eltekintek. Appadurai Kopytoffra (2008) és Simmelre hivatkozva az áruhelyzet egyik összetevőjeként megfogalmazott „árujelöltség” meghatározása kapcsán írja:

...a dolgok árujelöltsége inkább fogalmi, mintsem időleges jellemző, és azon (szimbolikus, osztályozó és morális) szabályokra és kritériumokra utal, amelyek a dolgok elcserélhetőségét meghatározzák egy bizonyos társadalmi és történeti kontextusban. Első ránézésre ezt a jellemzőt a dolgok osztályozását szabályozó kulturális keretként magyarázhatnánk, ez Kopytoff [...] tanulmányának egyik legfontosabb kérdése. Ez a magyarázat azonban elfedi a fogalom bonyolult voltát. Igaz, hogy a legtöbb stabil társadalomban lehetséges lenne feltárni egy olyan rendszertani struktúrát, amely meghatározza a dolgok világát, amely összevon bizonyos dolgokat, megkülönböztet másokat, jelentéseket és értékeket rendel e csoportosításokhoz, és megteremti a tárgyak körforgását irányító gyakorlatok és szabályok alapját. [...] De létezik két olyan szituáció, amikor a cserét irányító szabályok és kritériumok annyira meggyöngülnek, hogy szinte hiányoznak. Az első a kulturális határokat átlépő tranzakciók köre, amelyekben a felek csak az árban (legyen az pénzben kifejezve vagy sem) és magára a tranzakcióra vonatkozó néhány szabályban állapodnak meg. A másik az olyan kultúrán belüli cserék esete, ahol a nagymértékben közös értelemdadások ellenére a csere a cserére kerülő tárgyak értékének merőben eltérő érzékelésén alapul (Appadurai 2008 [1994]: 69–70).

Appadurai értékrezsim-fogalma a dolgok értékét inkább ebből, a cserét irányító szabályok és kritériumok meggyöngültségével jellemezhető, a kontextusok közötti átmeneti szituációból kiindulva közelíti meg. Mint írja, az értékrezsim fogalma

nem előfeltételezi minden egyes árucseré esetében a kulturális feltevések teljes egybeesését; az értékek összhangjának szintje helyzetről helyzetre, árurol áruvá változhat. Az értékrezsim ebben az értelemben megférnek a standardok kölcsönös elismerésének alacsony, illetve magas fokával is. Ezek az értékrezsimok felelősek a kulturális – kultúrán itt helyhez kötött, lokális jelentésrendszerekért irtve – határok átlépéséért az áruk folyamatos áramlása révén (Appadurai 2008 [1994]: 70).

Appadurai a tárgyakkal való társadalomtudományi foglalatosságnak alapvetően két, egymástól elválasztandó, ugyanakkor szorosan össze is függő aspektusát határozza meg. Az egyik lehetséges út a tárgyak élettörténetének végigkövetése, míg a másik a tárgyak egy lehetséges osztálya társadalomtörténetének körvonalazása. Jóllehet felhívja a figyelmet arra, hogy „az egyes tárgyak egyedi kulturális életrajzait érdemes elkülöníteni az egyes tárgykategóriák vagy tárgynosztályok [...] társadalmi karrierjétől [...], mivel ez utóbbiak vizsgálata tágabb időintervallumot átfogó perspektívát igényel, és részben eltérő természetű következtetések levonására ad alkalmat” (Berta 2008: 52), a két kategória összetartozásának vizsgálatát ő is heurisztikus eszköznek tekinti. Mint írja, a kétféle kutatási perspektíva közötti különbség

kétfajta idősíkhöz, kétfajta osztályidentitáshoz, és a társadalmi lépték két különböző szintjéhez kapcsolódik. A Kopytoff által megfogalmazott kulturális életrajzi megközelítés az egyes dolgok esetében megfelelő. E megközelítés rávilágít arra, hogy azáltal, hogy a dolgok különböző kezekben mennek keresztül, más és más kontextusokban tűnnek fel, és különböző használati módoknak vannak kitéve, sajátos életrajzra vagy életrajzok sorozatára tesznek szert. Ha azonban a tárgyak osztályait vagy típusait tekintjük, fontos, hogy figyelmet fordítsunk a [...] hosszú távú

5 Az Appadurai által hivatkozott mű: Kopytoff (2008).

változásokra és az adott csoporthoz vagy típushoz tartozó tárgyak egyedi életrajzán túlmutató, nagyobb léptékű erőhatásokra is. Lehet tehát, hogy egy bizonyos ereklyének van egy bizonyos életrajza, de az ereklyék egy típusának, vagy akár a tárgyak „ereklyéknek” nevezett egész osztályának lehetnek olyan nagyobb történelmi hullámzásai, amelyek során a jelentésük nagymértékben módosul (Appadurai 2008 [1994]: 85).

Majd kevéssel később azt is leszögezi, hogy

a dolgok társadalomtörténete és kulturális életrajza nem teljesen választható el egymástól, hiszen a dolgok hosszú távú, makroszintű társadalomtörténete fogja keretbe a rövid távú, sajátos és magánjellegű pályák formáját, jelentését és struktúráját. Ugyanakkor az is igaz, bár jóval nehezebb bizonyítani, hogy a dolgok életrajzában végbemenő apró változások hosszú távon a dolgok társadalomtörténetében bekövetkező változásokhoz vezetnek. A dolgok áramlásának mikro- és makroszintű pályái, rövid és hosszú távú mintái közti bonyolult összefüggésekre nem sok példát találunk a szakirodalomban (Appadurai 2008 [1994]: 87).

Ez az a pont,⁶ ahol Marcus etnográfija Appadurai elméletéhez kapcsolódik. Marcus szerint a *multi-sited ethnography* lehetősége például éppen az, hogy nem csupán egyedi, hanem különböző lokális kontextusokban áruhelyzetbe kerülő – s miután láttuk, hogy áru gyakorlatilag bármi lehet, akár különböző – dolgok követésével éppen a „mikro- és makroszintű pályák” közötti összefüggések tapinthatók ki.

Marcus tudatában van annak, hogy a módszer az etnográfia határait feszegeti (1995: 99), tudatában van annak, hogy ezen az úton a terepmunka hatékonysága is csökkenhet, hiszen az állomásozó módszerrel szemben itt gyakran előfordulhat, hogy rövidebb ideig van jelen a kutató egy-egy vizsgált közösségben, s így objektíve sincsen lehetősége a megismerés olyan fokát elérni, mint a klasszikus módszerekkel. Ugyanakkor – azon túl, hogy „klasszikus” problémáinak változásával lépést tarthat – két okból mégis fontosnak tartja a *multi-sited ethnography* módszerének felvetését. Egyfelől így olyan témák, problémák kerülhetnek a látóterébe, melyek addig illetékességi körén kívül álltak, ám amelyek tekintetében sajátos módszereinek – kivált a résztvevő megfigyelésnek, vagy a vizuális etnográfianak – mégis van relevanciája. E témák kutatása ugyanakkor azt is jelenti, hogy az etnográfia egy interdiszciplináris kutatási mező egyik résztvevőjévé válik. Marcus szerint – és ez a második ok – ez a lépés hozzájárul a tudományág elméleti horizontjának kitágításához is. Utóbbi pedig kiemelkedően fontos számára, hiszen a kutatás tárgyának követése olykor olyan „helyszínekre” viheti az etnográfust – pl. a média diskurzusai, vagy mint a módszert újabban tárgyaló szövegek megjegyzik, a kibertér –, melyekre elméletileg nincsen felkészülve.

Marcus tanulmánya több területen is hatással volt az etnográfia, kulturális antropológia jelzett problémáival foglalkozó kutatók munkájára. Maga Marcus is kijelenti (1995: 104), hogy a *multi-sited ethnography* által felvetett gondolkodási irány uralkodó tendenciaként jelenhet meg a médiaantropológiában, kivált olyan területein, melyek az internettel foglalkoznak. Marcus tanulmányának megjelenése idején ez a kutatási terület a különböző társadalomtudományi diszciplínák „kiber”-ágaként az egyre gyorsabb önállósodás felé haladt, s egyre növekvő szakirodalmi korpuszukban Marcus tanulmánya biztos hivatkozási ponttá vált. Az 1990-es évek végére különböző neveken – *cyber* vagy *computer ethnology*,

⁶ Marcus több helyen, több „követési mód” összefüggésében is idézi Appadurai elméleteit: Marcus (1995: 104, 105, 107).

cyberanthropology, cyberethnography, netnography, online ethnography, computer-mediated anthropology stb. –, de konvergáló tartalommal a kutatási irány az antropológia elismert területévé, módszertana a kvalitatív módszertan részévé vált. E kutatási irányok fókuszában elsősorban a virtuális világok és személyiségek problémaköre áll, s alapvetően olyan emberi közösségekben kutatnak, melyekben a tagok kapcsolatának meghatározó tényezője a kibertér (alapszöveggént hivatkozott általában Escobar et al. 1994; a kérdéskörhöz átfogóan lásd Budka és Kremser 2004; a *cyberethnography* módszertanának összefoglalása: Hine 2000; illetve magyarul Gelléri 2001). A kiber-társadalomtudományok kezdeti időszakában a kiberközösségeket általában zárt entitásokként fogták fel és így is kutatták. Ebben az esetben az alapvető kérdés az volt, hogy a terep és a résztvevő megfigyelés fogalmi kiterjeszhetőek-e erre az új közegre, s ha igen, miképp. Később azonban, ahogy az internet a mindennapi élet egyre fontosabb részévé vált, ez a szemlélet – jobbra – megváltozott. A kibertér mint közeg különössége és sajátossága sokkal kisebb súllyal van jelen a kutatásokban. A kutatók számára viszonylag gyorsan kiderült ugyanis, hogy a reális és az imaginatív vagy virtuális világok közötti erős különbségtétel nem igazán gyümölcsöző, s az antropológiának a közösségek, identitások és kapcsolatok különböző természetű kommunikatív terek közötti folyamatosságára kell koncentrálnia (Wilson és Peterson 2002: 456–457). Ezen a ponton válik igazán fontossá a kiberantropológia számára Marcus elmélete, mely a követés motívumának hangsúlyozásával éppen arra irányítja a figyelmet, hogy a terep, mint a kutató és a kutatottak kapcsolatának konstruktuma, egymástól nagyon különböző természetű kommunikatív színterekből⁷ jön létre – vagy másképp fogalmazva: számos ilyen színterre tagolódik –, melyek közt az etnográfus problémafelismerése teremt kapcsolatot. Marcus érvelésében tehát a terepet nem valamilyen territoriális elv tartja egyben, hanem a kutatás logikája. Ezért is félrevezető, ha a *multi-sited ethnography* terminust „többterepű etnográfia”-ként fordítjuk magyarra (lásd pl. Feischmidt 2006). A többterepű jelző ugyanis nem egyenértékű az angol *multi-sited* kifejezéssel. A terep hagyományos megnevezése az angol etnográfiai irodalomban „field”, a terepmunka „fieldwork”. A *multi-sited* – épp a jelen fejtegetés összefüggésében – pedig nem azt jelenti, hogy több terepen mozog az etnográfus, hanem azt, hogy a terep mint „mező” teredezetté, több helyszínűvé válik.

A kibertér felé elmozduló antropológiákkal párhuzamosan, azokkal szoros összefüggésben öltött egyre határozottabb körvonalakat az etnográfiai módszertanoknak az a csokra, melynek középpontjában a hipermedialitásra alapuló technológiák társadalomtudományi alkalmazásának kérdése áll. A csokorban roppant változatos elnevezésekkel találkozunk:

⁷ Tanulmányomban néhány kifejezést a kommunikáció participációs elmélete összefüggésében használok. Így a színtér jelen esetben „környezet; amelynek ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük az ott vagy abban megtörténő kommunikatív eseményt. (...) A színtér elemzésénél elsőként olyan fogalmak merülnek fel: mint téri és időbeli körülmények, az esemény nyilvánossága (vagyis hány résztvevője van egy eseménynek), a résztvevők integráltsága, vagyis az, hogy milyen módon tudnak egymásról, milyen mértékben vannak figyelemmel egymásra. A sor nyilván folytatható, de ennél lényegesebb az, hogy mindezek az esemény valamely résztvevőjének/résztvevőinek (akár megfigyelői résztvevő[k]) értelmezési keretében adóttak. A körülményekbe beletartoznak nemcsak a megnyilatkozás környezetének a speciális és temporális adottságai, hanem a jelenlévők – vagyis a színtéren lévőek – ezekre vonatkozó ismeretei, előzetes tudásai, képességei, elvárásai – összefoglalóan: felkészültségei. A színtér elemzésénél az elérhető felkészültségeket kell figyelembe vennünk. Amennyiben tehát a színteret konstituálja az ágensek felkészültsége, akkor a színtér leírását mindig ágensek felkészültségére hivatkozva lehet megadni. Ebből következően különböző felkészültségtípusok különböző színtértípusokat eredményeznek. Nevezzük összefoglalóan színtérnek mindazokat a körülményeket, amelyek valamely ágens számára meghatározzák egy adott esemény lehetséges interpretációit” (Domschitz és Hamp 2006: 110).

van html/hypertext- (Porter 2004), *multimedia-*, *interactive multimedia-* (Kankkunen 2006), *hypermedia-* (Dicks et al. 2005), *virtual-*, *digital-* (Murthy 2008; Underberg és Zorn 2013) és *multi-semiotic* vagy *multimodal ethnography* (Dicks et al. 2005; Dicks és Soyinka és Coffey 2006). Az elnevezések felbukkanása egyfajta kronologikus rendet is mutat, amennyiben követi a technológia fejlődését. Ennél azonban sokkal fontosabb az a kronológiát nem követő elmozdulás, ami a html, illetve a multimédia egyszerű, szinte reflektálatlan használatától a használat elméleti megalapozása és lehetőségeinek kihasználása felé mutat. Sok esetben ugyanis – ha már egyáltalán komolyan vehetőnek tartották azokat – az új technológiák alkalmazását a kutatók legfeljebb a publikáció új, látványos, és mindenekelőtt olcsó módszereként tudták elképzelni, s használatukat egyetemi kurzusok keretében is alapvetően ilyen összefüggésben tanították. Az elméletek kidolgozásában kulcsszerepet játszott a *Cardiff School of Social Sciences* keretei közt létrehozott, Bella Dicks által vezetett kutatócsoport, melynek célja egy *Ethnographic Hypermedia Environment*-nek (röviden: EHE) nevezett rendszer kidolgozása volt.⁸ Dicks és munkatársai négy, egymással összefüggő területre összpontosítva fogalmazták meg elméletüket. Ezek: a multimedialitás kérdése és a hipertext mint nyitott adatintegrációs modell problémája, valamint a nemlineáris szerkezet, és az interaktív, vagyis a szöveg írásába az olvasót is bevonó szerkesztésmód. E kérdések tagadhatatlanul kapcsolatban állnak nem csupán a munkájukkal kapcsolatos, hanem a multimedialitással, hipertextualitással vagy az internettel összefüggő kortárs vitákkal is. Ennek ellenére a hipermedia etnográfiai alkalmazásával kapcsolatos diskurzust lényegében napjainkig az általuk kijelölt tematika határozza meg.

A multimedialitás problémájának az etnográfiában jelentős múltja van. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a kérdést szűken értelmezzük, és elválasztjuk általában az etnográfiai képhasználat vagy a vizuális antropológia problémavilágának jelentős részét kitevő film kérdéseitől, s kizárólag azt vizsgáljuk, hogy miképp vetődik fel az etnográfiában az időhöz különbözőképpen viszonyuló – és egymástól eltérő érzékszervi modalitásokra épülő – médiumok⁹ használata. A társadalmi jelenségek komplex elemzésére valószínűleg Franz Boas használta először az álló- és mozgóképek, hangfelvételek, szövegek olyan integrált rendszerét, melyet ma multimédiának neveznénk (Ruby 1980; Nagy 2005). Az ő hatása is érezhető Gregory Bateson és Margaret Mead bali kutatásán. Kettejük könyve, a *Balinese Character* a vizuális antropológia meghatározó műve lett. A fényképes és szöveges oldalak párosaiból felépülő monográfiában – melynek lineáris szerkezetét a keresztivatközások bőséges rendszere lazítja fel – a képek nem pusztán illusztratív szerepet töltenek be, hanem az érzékelés részét képezik (erről bővebben lásd Hagaman 1994), a szerzők azonban ennél jóval többet akartak. Mint Bateson előszavában utal rá, egy olyan reprezentációs módszert szerettek volna létrehozni, melyben az állóképek és szövegek mellett a kutatás során különösen fontos szerepet játszó mozgóképfelvételek is megjelenhetnek: „[...] arra voltunk kényszerítve, hogy

8 A csoportról részletesen lásd <http://www.cf.ac.uk/socsi/hyper/index.html>.

9 A multimédia definiálása nem egyszerű. A mindennapi szóhasználatban általában a különböző érzékszervi modalitások által érzékelhető tartalmak közös – számítógépes – felületen való megjelenését értik alatta. A szakirodalomban legtöbbször Steinmetz definícióját idézik, aki szerint a multimédia-rendszereket „független információk számítógép-vezérelt, integrált előállítás, célorientált feldolgozása, bemutatása, tárolása és továbbítása határozza meg, melyek legalább egy folyamatos (időfüggő) és egy diszkrét (időfüggetlen) médiumban jelennek meg” (Steinmetz 1997 [1993]). Ebből a meghatározásból azonban hiányzik az interaktivitás fogalma, ami mára egyértelműen része a multimédiának.

nagyon takarékosan bánjunk a filmes nyersanyaggal, s így – a bemutatás jövőbeli nehézségeit figyelmen kívül hagyva – azt terveztük, hogy az álló- és mozgóképek együtt alkotják majd a viselkedéssel kapcsolatos felvételeink anyagát” (Bateson és Mead 1942: 50). Jóllehet a kor technikai adottságai között a bemutatás nehézségei megoldhatatlannak bizonyultak, a fényképek és filmek – illetve ezek szöveggel együtt történő – használatának elméleti jelentőségére ők mutattak rá.

Mindkettlen úgy gondolták, a fényképek használatának egyik indoka az lehet, hogy azokat nem terhelik olyan kulturálisan rögzült asszociációk, melyekkel a szavak esetében meg kell küzdeni (Bateson és Mead 1942: xi–xii), vagyis a fényképek értelmezése független az értelmező kultúrájától. Ezt az elképzelést mára többszörösen megcáfolták (pl. Worth és Adair 1977). Az a megfontolásuk azonban, hogy a megfelelően elkészített fényképek sorozatai segítségével a viselkedés illékony tintájával megjelenített kultúra precízebben írható le és tanulmányozható, mint ha szöveggé konvertálnánk (Bateson és Mead 1942: xi–xii), mára a vizuális antropológia egyik alapállítása lett. A leírás precizitása abból következik, hogy a fénykép viszonylag nagy hűséggel rögzíti a látvány egy-egy szeletét, s a rögzítés nézőpontjainak és a szeletek számának növelésével bizonyos mértékig ez a precizitás is növelhető. A fényképek azonban a leírás komplexitását is növelhetik. A szöveggel ellentétben ugyanis nem lineárisan, hanem szimultán módon, totalitásként reprezentálnak valamit, s ez a totalitás több egymást kiegészítő alternatív olvasatot tesz lehetővé. Egy kutatás összefüggésében az olvasatok közt ráadásul nem csak a kutató, hanem a kutatók olvasatai is megjelenhetnek. Bateson éppen ezért a képeket és filmeket visszavitte a bennszülötteknek. A filmeket kézi vetítővel mutatta meg nekik, a falu lakói pedig kommentálták is a látottakat, például megbeszélték, hogy a lefilmezett szereplő tényleg transzban volt, vagy csak szimulált (Jackins 1988: 164–165). Bateson számára ezek a beszélgetések sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint maga a film, mert olyan dolgokat tudhatott meg általuk, melyeket kizárólag a filmek – vagy az interjúk – útján nem tudhatott volna meg. Az etnográfában ma széles körben elterjedt *film* vagy *photo elicitation* módszerét Batesonnak erre a gyakorlatára vezetik vissza (lásd Krebs 1975). Végül a szakirodalomban nem különösebben reflektált, ám témánk szempontjából különösen fontos az, hogy Bateson a könyv szerkezetével – az egy oldalra tett „kölcsonösen releváns” képekkel, a képek és szövegek közötti kereszthivatkozásokkal – szándékosan próbálja bevonni az olvasót is az etnográfiai értelmezés folyamatába.

Az EHE alapja a hipermédia, ami lényegében a hipertext kiterjesztett változata. A hipertext „az adatintegráció és információközvetítés olyan módszere, amely a tudást a hagyományosan lineáris szövegstruktúra helyett a kognitív emberi gondolkodást hívebben tükröző, nem lineáris, térbeli hálózatos rendszerben rendezi el” (Sütheő 1999: 27). A hipertextben a szöveg tehát nem csupán arra való, hogy értelmezze, körülírja a különböző mediális természetű adatokat, hanem arra is, hogy integrálja, vagyis egy közös rendszerben tegye elérhetővé, s a hivatkozások segítségével egy közös felületre is hozza azokat. Így a képként megjelenített szöveg a felhasználó és a hipermédia közötti kapcsolatot létrehozó interfész legfontosabb eleme. Bár a hipertextnek különböző szempontok mentén több változatát különböztetjük meg (lásd Szűcs 2001), a lineáris szövegszervezés felbontása mindegyikre jellemző. Mint Theodor Holme Nelson, a hipertext terminus megalkotója írja:

Hipertexten a nem szekvenciális írást értem – olyan szöveget, mely elágazik, és a választás lehetőségét kínálja fel az olvasónak, s melyet a legjobban egy interaktív képernyő előtt lehet olvasni. Általában úgy szokták elgondolni, hogy szövegdarabok sorozatáról van szó, melyeket linkek kötnek össze, s így az olvasó különféle bejárású útvonalak között választhat (Landow 1996 [1992]).

A társadalomtudományokban használatos szövegalkotási eljárásokban a linearitásnak fontos szerepe van az érvelés felépítésében, így érthető módon nem mindegy, hogy a szöveg darabjai hogyan, milyen sorrendben állnak össze. A problémát azonban nem csupán a hipertext nonszekvenciális jellege okozza. Mint Sütő meghatározásából láttuk,¹⁰ a hipertext az információközvetítésen túl az adatkezelés, az adatintegráció eszköze is. Nelson és nyomán a hipertext teoretikusai rendre kiemelik a hipertext integratív karakterét:

...ha megvalósul a teljes körű, független linkelés és ablakszerű megjelenítés, alapjaiban megváltozik a tudomány. Az értelmezők vagy kritikusok pontosan megjelölhetik azt a szöveget, amire utalnak, és különböző részekből bármilyen szöveget összeállíthatnak állításuk alátámasztásához. Egyszerűbbé, könnyebben követhetővé válik az összehasonlítás és a szövegmagyarázat. Nem okoz majd gondot részletes magyarázatokat közzé tenni meglévő szövegekhez, minden nehézség nélkül összeállíthatunk antológiákat egymáshoz kapcsolódó anyagokból (Nelson 1996 [1982]).

Ez pedig nem csak a tudósok egymásra hivatkozó szövegeire érvényes, hanem azokra a forrásokra is, melyekre szövegeikben hivatkoznak. Egy EHE-típusú társadalomtudományi szövegben például egy-egy, a kutatói interpretáció szempontjából fontos interjúrészlet szöveges átiratán túl az egész interjú hang- vagy videofelvétele is szerepelhet. Ennek pedig nem csupán az a következménye, hogy a szöveget jegyző etnográfus értelmezéseit a teljes interjú birtokában könnyen ellenőrizheti vagy felül is bírálhatja egy másik etnográfus, vagyis a szövegek és forrásaik az eddigieknél jóval könnyebben válhatnak kritikák vagy másodelemzések alanyává. A hipertext ugyanis a terephez való viszonyunkat formálhatja át. Mint Mészáros Csaba egy tanulmányában megjegyzi, azzal, hogy az etnográfában a résztvevő megfigyelést középpontba állító terepmunka meghatározó paradigmáját Malinowski nevéhez és módszeréhez kapcsolták, megváltozott a terep és a terepmunka státusa. Malinowski ugyanis nem abban hozott újdonságot,

...hogy több időt töltött a kutató közösségben, mint más néprajzi feljegyzéseket készítő európaiak, vagy abban, hogy jobban ismerte volna a helyi nyelvet, mint más kutatók, hanem leginkább abban, hogy a terepmunkát egy meghatározott kérdés megválaszolására fókuszálta, amely kutatói kérdést gyűjtött adatai alapján válaszolta meg néprajzi publikációiban. A terepmunka ezután nem teljességre törekvő leírást (leginkább bevezetést) kívánt nyújtani egy-egy közösség életéről, hanem szorosan összekapcsolódott a néprajzi írás folyamatával (Mészáros 2010: 179).

Ebben a folyamatban pedig a terep és a terepmunka során végzet résztvevő megfigyelés az esettanulmány szerepét tölti be (Mészáros 2010: 176), vagyis olyan részleteiben és mélységeiben alaposan tanulmányozott kulcsmotívum, ami az etnográfus által vizsgált társadalmi jelenség értelmét nyithatja meg. Ebből következően a terepmunka részleteinek megtervezése, a helyszín, az adatközlők kiválasztása, az interjúhelyzetek megteremtése ugyanúgy az antropológiai szöveg argumentációjának része, mint az interjúrészletek kiválasztása, kontextualizálása és a tapasztalatok szöveggé formálása. A hipertext ezt a konstrukciót bontja szét, dekonstruálja a szó derridai értelmében, vagyis azt teszi lehetővé, hogy az olvasó szétválassza a forrásszövegeket és azok kutatói olvasatát, megkérdőjelezze és újraértelmezze azokat. Miután az EHE magát a terepet nem tartalmazza, itt is érvényes az, hogy a dekonstrukció nem tárja fel számunkra, a „dolgok hogyan vannak valójában”. A folya-

10 Sütő itt Nelson egyik eredeti szövegét foglalja össze (Nelson 1996 [1982]), melyben a szerző a hipertext értelmét éppen abban látja, hogy azzal képesek leszünk az emberi tudást új, a tudásterületek összefüggésrendszerét az eddigieknél sokkal jobban látható módon kezelni, használni.

mat során szövegeket, események, folyamatok reprezentációit olvassuk újra azzal a céllal, hogy minél mélyebben megértsük, ugyanakkor egy-egy új szekvenciát létrehozó olvasás által újra is írjuk azokat. Dicks Nelson nyomán többször is felhívja a figyelmet arra, hogy a hipertext tulajdonképpen nem nevezhető nonlineáris szövegnek. Nelson – mint idéztem – nonszekvenciális, vagyis olyan szövegről ír, melyben a szövegegységek szerző által definiált rendjét az olvasó fel tudja bontani, s a rendszerbe épített linkek segítségével alternatív szekvenciákat tud létrehozni, melyekben azonban a szöveg változatlanul lineárisan épül fel. A szerzői szekvencia ugyanakkor megmarad, sőt abban az esetben, ha a rendszer lehetővé teszi az olvasói szekvenciák rögzítését, ezek által komplexebbé, gazdagabbá is válhat.

Az eddigiekből logikusan következik a szerzőség kérdése, ami az akadémiai tudományosság számára egyáltalán nem elhanyagolható, s amelyet az interaktivitás bevezetése egy EHE-rendszerbe tovább bonyolít. Az interaktivitás legalább annyira összetett fogalom, mint a hipertext. Részletes ismertetése helyett most kizárólag Sheizaf Rafaeli (1988: 119) meghatározását szeretném használni, aki szerint egy kommunikációs folyamat akkor interaktív, ha abban egy üzenet úgy reagál a korábbi üzenetek szekvenciáira, hogy azokat magába is építi. Egy médiumot pedig akkor nevezhetünk interaktívnak, ha képes teret adni az ilyen kommunikációs folyamatoknak. Az interaktivitás egy EHE esetében jelentheti az imént említett olvasói szekvenciák mentésének lehetőségét, ám ma, a közösségi tudástermelést lehetővé tevő „webkettes” alkalmazások elterjedésével sokkal inkább arra utal, hogy a felhasználónak lehetősége nyílik arra, hogy maga is alakítsa a rendszer tartalmát: kommentárt fűzzön az olvasottakhoz, médiatartalmakat töltsön föl, stb., s ezek a tartalmak a rendszer részévé válva a továbbiakban esetleg forrásként szolgáljanak a kutató számára. Egy EHE tehát felbontja, vagy legalábbis viszonylagossá teszi az etnográfia tudástermelési folyamatok rögzítettnek vélt szerepeit is. A megfelelő kompetenciák hiányában arra ugyan általában kevés esély van, hogy a kutatótól kutató legyen, arra azonban mégis van lehetőség, hogy a kutatókat intenzíven és látható módon kapcsolódjanak be a tudástermelés folyamatába.

Ezt a lehetőséget állítja középpontba a *collaborative ethnography* elmélete és módszertana. Miután az etnográfia *per definitionem* kollaboratív tudomány, és kollaboráció, vagyis együttműködés nélkül nem hozható létre etnográfiai tudás, a szóhasználat némi magyarázatra szorul. A módszert kidolgozó Luke Eric Lassiter szerint (Lassiter 2005) a kollaboratív etnográfia lényegében azt jelenti, hogy az együttműködés gyakorlatát az etnográfiai folyamat minden szintjére kiterjesztjük, a kutatási probléma kijelölésétől a terepmunkán át a tapasztalatainkat összegző írások elkészítéséig. Másképp szólva: az etnográfiai munka több stádiumára is jellemző együttműködéses módszereket vagy hajlandóságot a munkafolyamat háttéréből annak fókuszába állítjuk. Lassiter álláspontja szerint ez tehát nem egy új etnográfát jelent,¹¹ hanem a használatos módszerek más megközelítését. Mint maga is utal rá, a kollaboráció szó is szerepel a tudománytörténetben, csak míg eddig alapvetően a kutatók együttműködését jelölte vagy egy interdiszciplináris megközelítést, addig most értelme sokkal tágabb: az etnográfiai írás célját jelöli ki a kulturális jelenségek lokális közösségekből származó munkatársakkal (*local community consultants*) együtt történő értelmezésében (Lassiter 2005: 17–18). A koncepciót Lassiter a kognitív antropológiából vette, melyben azt a lokális szubjektumot,

11 Lassiter a „Defining Collaborative Ethnography” című fejezet „My Journey to Collaborative Ethnography” című alfejezetében részletesen elemzi azokat a kutatókat, akik hasonló elgondolások mentén dolgoztak (Lassiter 2005: 15–25).

aki az etnográfus számára korábban alapvetően „adatközlő” (*informant, respondent*) volt, egyre inkább „konzulensként” vagy „szaktanácsadóként” (*consultant*) nevezték meg. A konzulens ebben az összefüggésben olyan gondolkodó társ, aki az etnográfussal együtt vállalkozik arra, hogy kidolgozza, illetve felfejtse a bennszülötti gondolkodás és kultúra kategóriáit, kapcsolatuk rendszerét és jelentéseiket – s aki történetesen maga is bennszülött, pontosabban része az adott kultúrának (Lassiter 2005: 25–48).

Lassiter úgy véli, hogy az etnográfus nem a bennszülött válla felett kukucskál (Geertz 2001 [1973]), hanem mellette áll, vele egy irányba néz, s közben beszélget vele a látottakról. A *collaborative ethnography* módszerében nagyon fontos szerepe van az „egy irányba nézésnek”, vagyis annak, hogy az együttműködés már a terepmunka fókuszába kerülő társadalmi cselekvések kijelölésekor elkezdődik. Az azonban, hogy a lokális szubjektumok együttműködnek a kutatóval, Lassiter számára sem magától értetődő dolog. Ő is számol a terepmunka egyik legnagyobb problémájával, az együttműködni nem akaró, érdektelen vagy a kutatót éppen szándékosan félrevezető „adatközlővel.” Éppen ezért fontos számára is, hogy a kutatókat érdekeltté tegye a kutatás sikerében. Ezt azonban nem a „hagyományos” úton próbálja elérni, vagyis nem fizet az információért, nem különböző civilizációs javakat juttat az „adatközlőknek”, s nem is a segítő szerepébe bújuk, aki szakértelmét, öszszeköttetéseit vagy különböző jártasságait állítja „partnerei” szolgálatába különböző – a kutatás tárgyához inkább kevésbé, mint többé kapcsolódó – ügyek elintézésében. Lassiter úgy véli, hogy az etnográfust foglalkoztató tudományos kérdéseket a kutatót közösség számára valós, mondhatni életbe vágó társadalmi problémák kezelésének összefüggésében érdemes kutatni. A problémát James P. Spradleynek a *The Ethnographic Interview* című könyvéből vett példával világítja meg. Spradley szerint a határozott tematikával érkező kutatót gyakran fogadják olyan kérdésekkel, melyek egyszerre vetítik előre a kutatót közösség érdektelenségét a kutató témája iránt, illetve jelölnek ki más lehetséges fókuszokat:

Tanulmányozni akarsz a kultúránkat, hogy felépítsd saját elméletedet a hatalomról? Nem látod, hogy a gyerekeink éheznek? A vízi szellemekkel kapcsolatos hiedelmeket akarsz tanulmányozni? És mi van az új nukleáris erőművel, ami radioaktív hulladékkal szennyezi az ivóvizünket? A rokonsági terminusokat akarsz kutatni, hogy egyre összetettebb elméletet építhess? És mi van a szegénységben és magányban élő idős rokonainkkal? (Lassiter 2005: 22).

Az etnográfiai terepmunka célja Lassiter számára az, hogy a kutató részesedjen azokban a tudásokban, felkészültségekben,¹² melyek segítségével a lokális szubjektumok felismerik és

12 A felkészültség itt használt fogalma – ismét a kommunikáció participációs elmélete alapján – többféleképpen is meghatározható, számunkra azonban itt az alábbi meghatározása irányadó: „a felkészültség megadható úgy, mint koncepciók, jártasságok azon együttese, melyeknek térben és időben zajló transzmissziója a közösség/társadalom tagjai számára egy problémahelyzet kapcsán közös tapasztalatot hoz létre. A felkészültség, ha stabil, ágenszek által tartósan és kollektíven elérhetővé tett, akkor intézménynek tekintjük. Azaz a felkészültség különböző közösségekben halmozódik fel és termelődik újjá. Az intézmények által rögzített felkészültség olyan típusú – például ismerete bizonyos, nagyobb gyakorisággal előforduló vagy a közösség által kiemelten kezelt problémahelyzetekben szükségszerű –, hogy a közösség számára valamilyen szempontból lényeges e felkészültségek relevanciájának biztosítását az új nemzedék életében megoldani” (Pete és P. Szilczl 2006: 50). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a felkészültség fogalma nem egyenlő a tudással, kivált nem valamilyen rutin ismeretanyaggal (jóllehet ez is tekinthető annak), és a felkészültségekben való részesedés sem egyenlő a felkészültségek tökéletes elsajátításával. (A felkészültség fogalmához lásd még a szintér fogalmáról mondottakat a 7. lábjegyzetben.) Ahogy maguk a lokális szubjektumok sem részesednek egyenlő mértékben a lokalitást felépítő felkészültségekből, úgy az etnográfus részesedése is igen széles skálán mozoghat, s olykor nem sokkal jut túl a felkészültség hiányának felismerésén.

kezelik a problémákat, s ezen keresztül újratерemtik, fenntartják a lokalitást. A részesedéshez azonban arra van szükség, hogy a kutató be is vonódjon a problémamegoldás diskurzusaiba, s azok aktív résztvevője legyen, hozzáátve a saját tudásából, lehetőségeiből, felkészültségeiből a problémamegoldáshoz azt, amivel rendelkezik – s amit adekvátnak gondol ő maga vagy a közösség. Az adekvát megoldás és hozzájárulás megtalálása a lokális tudásban való részesedés összefüggésében pedig nehezen túlértékelhető kompetencia, hiszen éppen azt jelzi, hogy a kutató megérti – legalábbis az adott probléma összefüggésében – a kultúra működését. Azokon a színtereken pedig, melyeket a lokális szubjektumok e problémák kezelésére hoznak létre, az etnográfus tehát nem maradhat kívülálló vagy néző. Ez pedig Lassiter részéről egyértelmű szakítást jelent a be nem avatkozó antropológia eszméjével.¹³

Azok a „beszélgetések”, melyek során az etnográfiai szövegek létrejönnek, legtöbb esetben a problémamegoldások színtereire kapcsolódnak: értelmezik, dekonstruálják és újratерemtik azokat.¹⁴ A létrejövő szövegek Lassiter szerint alapvetően két típusba sorolhatóak. Az egyik a közös szerzőségű (*co-authored*), míg a másik a valóban közösen írt (*co-written*) szövegek típusa (Lassiter 2005: 133–154). Az első esetben magának az írásnak a technikai tevékenysége nem feltétlen követeli meg több személy közreműködését, az utóbbiban viszont mindig arról van szó, hogy a teljes szöveg egy-egy részét más-más szerző írja. A szövegek létrejöttét minden esetben közösségi megvitatásuk – lényegében: továbbírásuk – követi (Lassiter 2005: 140–144).

A szövegek így egyfelől valamilyen közösségi konszenzust tükröznek, aminek kétségtelen pozitívumai mellett megvan az a veszélye, hogy a kutatás a közösségi érdekérvényesítés eszközévé válhat, s így torzíthatja annak eredményét. Ez a helyzet annak a lónak az „egyik” oldala, melynek másik oldalán azokat a stratégiákat találjuk, melyek segítségével a terepmunkát végző kutató megpróbálja uralni azokat a helyzeteket, melyekben a másokra vonatkozó tudását megszerzi. A kettő között nyeregben maradni nem egyszerű, a *collaborative ethnography* mégis erre tesz kísérletet azzal, hogy – módszeresen rákérdezve a kutató státuszára – az etnográfus dominanciájával jellemezhető, olykor konfliktusos szituációkkal szemben a kollaboráció, az együttműködés hangsúlyozásával a lokális tudás megértésének egy sokkal „dialektikusabb” (Bornemann 2009: 238) lehetőségét mutatja fel.

A szövegekkel kapcsolatos közösségi diskurzusok másfelől – legalábbis a nyomtatott forma megjelenéséig – a szöveg és a kutatás „imperfectumi karakterét” jelzik, vagyis arra utalnak, hogy a szöveg maga is részévé válik a kutató és a kutatók közötti interaktív kapcsolatnak, beépül a diskurzusukba és további reflexiókat tesz lehetővé. A kérdés csak az, hogy ezt a lehetőséget hogyan lehet kihasználni. Az etnográfiai kutatások az esetek túlnyomó többségében ugyanis lezárulnak az eredményeket – a kutató értelmezéseit – bemutató szöveg(ek)

13 A kollaboráció gyakorlati megvalósításával kapcsolatos példákra itt egyfelől terjedelmi okok miatt, másfelől pedig a jelen szöveg alapvetően elméleti célkitűzései miatt nem tudok kitérni. Lassiter maga is ismertető könyvében két nagyobb kutatást, illetve a módszer alkalmazásával kapcsolatban érdemes megismerni egy afroamerikai közösségben egyetemi hallgatóival közösen végzett kutatásának eredményeit (Lassiter et al. 2004). A 2008-ban alapított *Collaborative Anthropologies* folyóirat első évfolyamának első száma több tanulmányban foglalkozik a kollaboratív elméletnek különböző tudományokban történő alkalmazásával, illetve számos kutatási beszámolóban vetik fel a gyakorlati alkalmazás problémáit. Ilyenek pl. Schensul, Berg és Williamson (2008); Spatig, Gaines, MacDowell et al. (2009); Tidrick (2010). Külön érdekes a folyóirat 4. évfolyama, melyben egyetemi hallgatók kollaboratív munkái során felvetődő módszertani és gyakorlati problémákkal foglalkoznak, lásd Menzies és Butler (2011).

14 Ebben az összefüggésben természetesen maguk is kommunikációs színterek, azonban már alapvetően az etnográfus kutatásának problémamegoldásaihoz kapcsolódnak.

könyvekben vagy folyóiratokban történő megjelenésével, s további diskurzusok legfeljebb azokban a szakmai körökben zajlanak, melyekhez ezek a médiumok eljutnak.

Lassiter sem itt, sem máshol nem veti fel a szövegek létrehozásával vagy közösségi értelmezésével kapcsolatban a hipermédia használatát vagy másfajta számítógépes mediatizáció lehetőségét,¹⁵ azonban a *collaborative ethnography* és az EHE összekapcsolása nagyon kézenfekvőnek tűnik. Egy interaktív hipermediális rendszer ugyanis – a hipertext adatintegrációs lehetőségeinek köszönhetően – alkalmas arra, hogy úgy legyen publikációs felület, hogy miközben megőrzi a „végső szöveg” egységét, a felhasználók által szabadon elhelyezhető hivatkozások segítségével lehetőséget ad arra is, hogy a szöveg „tovább éljen”. Kapcsolatuk azonban ennél mélyebb és összetettebb. Lassiter szintén nem beszél sehoh sem a multimediális adatok, kivált a képek használatáról a lokális szubjektumokkal való együttműködésben, holott, mint azt például Batesonék esetében is láttuk, a képek – éppen abból következően, hogy az általuk referált jelenséggel kapcsolatos alternatív olvasatokat tesznek lehetővé – erre az együttműködésre – például a kutatói és a lokális olvasatok ütköztetésén keresztül – kiváló lehetőséget nyújthatnak. Ugyanígy fontos kapcsolódási pontként említhető az is, hogy a hipertext lehetőséget ad a közösségi konszenzust tükröző, reprezentatív-érdekérvényesítő szövegek mellett – épp ezek torzító hatását ellensúlyozandó, illetve ezek reprezentációs és érdekérvényesítési stratégiáit felfedő és értelmező – különvélemények, valamint az etnográfus értelmezésének együttes, egymással összefüggésbe állított megjelenítésére.

Nincsen most lehetőségünk arra, hogy Dicks felvetése alapján végigjárjuk a két etnográfikonceptió kapcsolatának lehetőségeit. Tanulmányom zárásaképp inkább arra próbálok rámutatni, hogy miként kapcsolódhat össze az EHE-környezetben megvalósított *collaborative ethnography* a terep Appadurai és Marcus elméletei mentén történt újraértelmezésével. Mint arról fentebb írtam, meglátásom szerint a hipertext dekonstruálja a terepet mint a társadalmi jelenségek etnográfiai értelmezése során használt esettanulmányt, vagyis azt teszi lehetővé, hogy az olvasó szétválassza a forrásszövegeket és azok kutatói olvasatát, megkérdőjelezze és újraértelmezze azokat. A hipertexten alapuló struktúrák azonban nem csupán a terep lebontásához, hanem ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy újra felépítsük a terepet. Természetesen nem arról van szó, hogy a különböző médiumok segítségével megpróbáljuk „hazavinni” vagy rekonstruálni a terepet. Az újraépítés itt diszkurzív eszközökkel történik, azokon a beszélgetéseken – vagy általánosabban fogalmazva: kollaboratív aktusokon – keresztül, melyek segítségével Lassiter az etnográfiai szövegeket gondolja létrehozni. Itt azonban a folyamat mediatizált. A mediatizációnak többféle esete lehetséges. Beszélhetünk olyan esetekről, melyek lényegében a lassiteri koncepció közös szerzőségű írásaival egyenértékűek. Ezeket másodlagosan mediatizált aktusoknak nevezem, mert olyan együttműködésekről számolnak be, melyek eredetileg nem virtuális térben valósultak meg. Ilyen lehet pl. egy interjú átírata egy EHE-rendszerben. Ezzel szemben az elsődlegesen mediatizált aktusok eleve EHE-környezetben zajlanak, s ezeken keresztül az EHE nem csupán az írás és a „publikáció” médiuma lehet, hanem maga válik tereppé, pontosabban a terep egyik site-jává,

15 A könyvben bemutatott kutatásokat látva ennek természetes oka az lehet, hogy az interaktív hipermediális technológiák alkalmazásának feltétele a digitális írástudás képessége, ami sok esetben nem jellemzi az etnográfusok által kutatott közösségeket. Ez a probléma természetesen az EHE-alapú módszerek alkalmazhatóságát – legalábbis a módszer egészét tekintve – erősen korlátozza. Mivel azonban az EHE több, rugalmasan alkalmazható „modulból” áll, ezek egymástól függetlenül is használhatók. Így például a hipermédia lehetőségeit egy kutatásban akkor is kihasználhatjuk, ha az interaktív technológiák alkalmazását kompetenciák hiányában nem valósíthatjuk meg.

színterévé. Ezt a site-ot a többi site-tal – a Marcus által elgondolt módon, ám hiperlinkek segítségével explicitté téve – különböző személyek, tárgyak, metaforák, tervek, történetek, allegóriák, életutak, biográfiák és konfliktusok követése köti össze. Ezek a különbözőképpen mediatizált site-ok mint kommunikációs színterek értelmező módon „rekonstruálják” azokat a színtereket, melyeken a lokalitás teremtése zajlik. Reflektáltan és reflektálható módon jelennek meg rajtuk azok a felkészültségek, melyek a lokális tudás részeként a terepmunka középpontjába állított probléma kezeléséhez, vagyis a kultúra működéséhez itt és most szükségessé válik. Másként fogalmazva: e színterek a rajtuk megjelenő felkészültségeken és kommunikatív aktusokon keresztül segítenek körülírni azokat a horizontokat, melyek összefüggésében értelmezhetővé válik a hely egysége.

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy az interaktív hipermediális technológiák etnográfiai alkalmazásával kapcsolatosan bizonyos elméletek és módszertanok alakulásának, egymásra vonatkozásának egy lehetséges olvasatát próbálok megfogalmazni. Céлом az volt, hogy ezeknek az összefüggéseknek a bemutatásával rávilágítsak arra, hogy ezek a technológiák nem az etnográfától idegen felesleges divatok, és a társadalomtudományok számára nem csupán a kutatás tárgyai, hanem annak módszerei és eszközei is lehetnek. Az olvasónak minden bizonnyal vannak hiányérzetei. Néhány kérdést hosszabban jártam körül, másokat talán túlságosan röviden, és számos ponton csak utalni tudtam arra, hogy egy-egy probléma végiggondolása milyen kérdéseket vethet még fel. A téma a felvázolton kívül több alternatív útvonalon is végiggondolható – én azonban ösvényt ígértem, s nem sugárutat.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun (2001 [1996]): A lokalitás teremtése. *Regio* 12(3): 3–31.
- Appadurai, Arjun (2008 [1994]): Az áruk és az érték politikája. *Replika* (63): 61–106.
- Bateson, Gregory és Margaret Mead (1942): *Balinese Character. A Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences.
- Bausinger, Hermann (1995 [1961]): *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest: Osiris – Századvég.
- Berta Péter (2008): Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagkultúra-kutatásról. *Replika* (63): 29–60.
- Budka, Philipp és Manfred Kremser (2004): CyberAnthropology – Anthropology of CyberCulture. In *Contemporary Issues in Socio-cultural Anthropology. Perspectives and Research Activities from Austria*. Stefan Khittel, Barbara Plankensteiner és Maria Six-Hohenbalken (szerk.). Vienna: Loecker, 213–226.
- Bornemann, John (2009): Fieldwork Experience, Collaboration, and Interlocution. The „Metaphysics of Presence” in Encounters with Syrian Mukhabarat. In *Being There. The Fieldwork Encounter and the Making of Truth*. John Borneman és Abdallah Hammoudi (szerk.). Berkeley: University of California Press, 237–258.
- Briggs, Asa és Peter Burke (2004): *A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig*. Budapest: Napvilág.
- Clifford, James (2002 [1997]): Térbeli gyakorlatok. *Magyar Lettre Internationale* (43). Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/clifford.htm> (letöltve: 2014. május 21.).
- Dicks, Bella, Bruce Mason, Amanda Coffey és Anthony Atkinson (2005): *Qualitative Research and Hypermedia. Ethnography for the Digital Age*. New York: Sage.
- Dicks, Bella, Bambo Soyinka és Amanda Coffey (2006): Multimodal Ethnography. *Qualitative Research* 6(1): 77–96.
- Domschitz Máttyás és Hamp Gábor (2006): A kommunikáció színtereiről. In *A kommunikáció mint participáció*. Horányi Özséb (szerk.). Budapest: AKTI – Typotex, 101–174.
- Escobar, Arturo, David Hess, Isabel Licha, Will Sibley, Marilyn Strathern és Judith Sutz (szerk.) (1994): Welcome to Cyberia. Notes on the Anthropology of Cyberculture [and Comments and Reply]. *Current Anthropology* 35(3): 211–231.
- Falzon, Mark-Anthony (2009): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Farnham: Ashgate, 1–23.

- Feischmidt Margit (2006): Az antropológiai terepmunka módszerei. In *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest: ELTE. Interneten: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=847&tip=0 (letöltve: 2014. június 13.).
- Geertz, Clifford (1973): Thick Description. Toward an Interpretive Theory of Culture. In *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books, 3–30. Interneten: http://hypergeertz.jku.at/GeertzTexts/Thick_Description.htm (letöltve: 2012. augusztus 21.).
- Geertz, Clifford (1995 [1995]): A tény után. Részletek a könyv egyik fejezetéből. *Magyar Lettre Internationale* (18). Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/10.htm> (letöltve: 2012. augusztus 30.).
- Geertz, Clifford (2001 [1973]): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Niedermüller Péter (szerk.). Budapest: Osiris, 194–226.
- Gelléri Gábor (2001): Mit keres az antropológia a cyberben – és a cyber az antropológiában? *Tabula* 4(2): 270–286.
- Gupta, Akhil és James Ferguson (1997): Discipline and Practice. „The Field” as Site, Method and Location in Anthropology. In *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of Field Science*. Akhil Gupta és James Ferguson (szerk.). Berkeley: University of California Press, 1–45.
- Hagaman, Dianne (1994): Connecting Cultures. Balinese Character and the Computer. *The Sociological Review* 42(1): 85–102.
- Hannerz, Ulf (2003): Being There ... and There ... and There! Reflections on Multi-site ethnography. *Ethnography* 4(2): 201–216.
- Hine, Christine (2000): *Virtual Ethnography*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Jacknis, Ira (1988): Margaret Mead and Gregory Bateson in Bali. Their Use of Photography and Film. *Cultural Anthropology* 3(2): 160–177.
- Kankkunen, Tara (2006): *Doing 'Multimedia Ethnography' about Gender Construction in the Context of School Art Education*. Interneten: <http://tarjakankkunen.net/ethnography/multimedia-ethnography/> (letöltve: 2014. június 12.).
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2008): Résztevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In *A magyar kulturális antropológia története*. Kézdi Nagy Géza (szerk.). Budapest: Nyitott Könyvműhely, 369–410.
- Kézdi Nagy Géza (2000–2001): Terepmunkamódszerek az antropológiában. *Kultúra és közösség* 4(5)–5(1): 85–90.
- Krebs, Stephanie (1975): The Film Elicitation Technique. In *Principles of Visual Anthropology*. Paul Hockings (szerk.). The Hague: Mouton, 283–301.
- Landow, George P. (1996 [1992]): Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson? In *Hypertext + Multimedia*. Sugár János (szerk.). Budapest: Artpool. Interneten: <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html> (letöltve: 2014. június 12.).
- Lassiter, Luke Eric (2005): *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lassiter, Luke Eric, Hurley Goodall, Elizabeth Campbell és Michelle Natasya Johnson (2004): *The Other Side of Middletown. Exploring Muncie's African American Community*. Washington: AltaMira Press.
- Marcus, George E. (1986): Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In *Writing Culture*. James Clifford és George E. Marcus (szerk.). Berkeley: University of California Press, 165–193.
- Marcus, George E. (1995): Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* (24): 95–117.
- Marcus, George E. és Michael M. J. Fischer (2003 [1996]): Az antropológia mint kultúrkritika. In *Kulturális antropológia*. A. Gergely András (szerk.). Veszprém: Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 53–57. Interneten: <http://mek.oszk.hu/01600/01668> (letöltve: 2012. augusztus 21.).
- Menzies, Charles R. és Caroline F. Butler (2011): Collaborative Service Learning and Anthropology with Gitxaala Nation. *Collaborative Anthropologies* (4): 169–242.
- Mészáros Csaba (2010): Résztevő megfigyelés, befogadás és nyelvismeret. Az antropológiai terepmunka hitelességéről. *Tabula* 13(2): 173–194.
- Murthy, Dhiraj (2008): Digital Ethnography. An Examination of the Use of New Technologies for Social Research. *Sociology* 42(5): 837–855.
- Nagy Károly Zsolt (2005): A fotóantropológia és az antropológiai fotó lehetőségei a „digitális képi forradalom” korában. *Tabula* 8(1): 91–110.
- Nelson, Ted (1996 [1982]): Hipervilág – a szellem új otthona. In *Hypertext + Multimedia*. Sugár János (szerk.). Budapest: Artpool. Interneten: <http://www.artpool.hu/hypermedia/nelson.html> (letöltve: 2014. június 12.).
- Niedermüller Péter (2004): Ten Years After – Avagy mi történt a kultúrakutatás dilemmái-val? *Anthropolis* 1(1): 8–19.

- Niedermüller Péter (2005): Az antropológia metamorfózisai: perspektívák a (késő) modern társadalomkutatásban. *Tabula* 8(1): 3–18.
- Nora, Pierre (2003 [1984]): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Múlt és jövő* 16(4): 2–16.
- Pete Krisztián és P. Szilczl Dóra (2006): A kommunikáció intézményeiről. In *A kommunikáció mint participáció*. Horányi Özséb (szerk.). Budapest: AKTI – Typotex, 17–100.
- Porter, Noah (2004): Hypertext Ethnography and Virtual Realities. In *Computer-Mediated Anthropology*. Interneten: <http://anthropology.usf.edu/cma/CMAmethodology-vr.htm> (letöltve: 2014. június 12.).
- Rafaeli, Shezaf (1988): Interactivity. From New Media to Communication. *Sage Annual Review of Communication Research. Advancing Communication Science* (16): 110–134.
- Ruby, Jay (1980): Franz Boas and Early Camera Study of Behavior. *Kinesics Report* 3(1): 7–16.
- Schensul, Jean J., Marlene J. Berg és Ken M. Williamson (2008): Advancing Collaboration in Community-Based Participatory Action Research. *Collaborative Anthropologies* 1(1): 102–138.
- Spatig, Linda, Shelley Gaines, Ric Macdowell, Betty Sias, Leanne Olson és Cassi Adkins (2009): Like a Mountain. Performing Collaborative Research with Youth in Rural Appalachia. *Collaborative Anthropologies* (2): 177–219.
- Steinmetz, Ralf (1997 [1993]): *Multimédia. Bevezetés és alapok*. Budapest: Springer.
- Sütheő Péter (1999): *Hypertext. Természetes intelligencia az információtudományban*. Budapest: OSZK.
- Szűts Zoltán (2001): *A hypertext*. Interneten: <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html> (letöltve: 2014. június 12.).
- Tidrick, Heather (2010): „Gadžology” as Activism. What I Would Have Ethnography Do for East European Roma. *Collaborative Anthropologies* (3): 121–131.
- Underberg, Natalie M. és Elayne Zorn (2013): *Digital Ethnography. Anthropology, Narrative, and New Media*. Austin: University of Texas Press.
- Wilson, Samuel M és Leighton C. Peterson (2002): The Anthropology of Online Communities. *Annual Review of Anthropology* (31): 449–467.
- Worth, Sol és John Adair (1977): Navajo filmesek. In *Montázs*. Horányi Özséb (szerk.). Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 271–324.